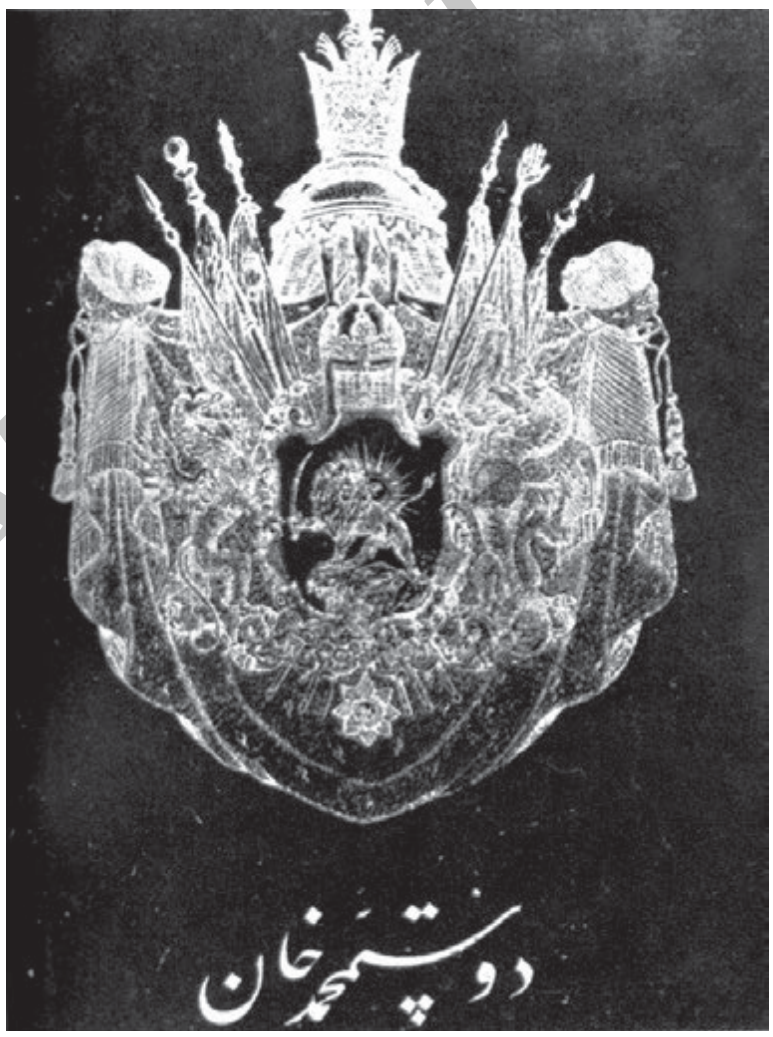

نشان پشت عکس‌های معیر الممالک،
چاپ پاریس، دهه ۱۳۰۰ ه.ق یا قبل
از آن

Archive of SID

www.SID.ir

فصلنامه علمی- پژوهشی نگره

بررسی زمینه‌های رواج عکاسی و انواع تبلیغات و شیوه‌های آن در دوره قاجار

ماه منیر شیرازی*

تاریخ دریافت مقاله : ۹۰/۶/۲۰
تاریخ پذیرش مقاله : ۹۰/۱۰/۲۴

چکیده
عکاسی در سال ۱۲۵۵-۱۸۳۹، در دوره محمدشاه قاجار به‌ایران راه یافت و ناصرالدین میرزا ولیعهد با علاقه فراوان آن را فرا گرفت و در دوره پادشاهی‌اش نیز به عکاسی پرداخت و در ترویج آن کوشید. ورود سیاحان، وابستگان نظامی و سیاسی به‌همراه عکاسان و نمونه‌های عکس‌های اروپاییان با تجهیزات عکاسی، زمینه‌های رواج این فن و هنر را در دربار قاجار و برخی شهرها فراهم نمود. از سویی تمایل دربار و افراد سرشناس برای تثبیت تصاویرشان بر این مساله افزود. با رونق سفارشات مختلف، عکاسخانه‌های مختلف در پایتخت و برخی شهرها دایر و عکاسان نیز به‌شیوه‌های متنوع جهت معرفی و رونق کار خود به‌تدریج شروع به تبلیغات نمودند. در نمونه‌های این تبلیغات معمولا آدرس عکاسخانه، نام عکاس همراه با تصاویر یا عناصر تزئینی وغیره برای اطلاع عموم به‌چاپ می‌رسید. از نمونه‌های تبلیغاتی می‌توان به‌کارت ویزیت، اعلان‌های دیواری، نشان‌های تبلیغاتی، انتشار آگهی در روزنامه‌ها یا ممهورکردن پشت عکس‌های چاپ شده ،اشاره نمود. کلیه مواد تبلیغی مورد اشـــاره متناسب با وضعیت چاپ در دوره قاجار به‌صورت سیاه و سفید منتشر شده است. به‌کارگیری عناصر تصویری و تزئینی غیرایرانی که هم زمان در اروپا به‌چاپ می‌رسید در برخی انواع تبلیغات به‌وفور دیده می‌شود، این نمونه‌ها به‌شدت تحت تاثیر نمونه‌های وارداتی است ولی گاه با ترکیب عناصر تصویری و تزئینی و نوشتار ایرانی همراه بود. هدف این مقاله بررسی زمینه‌های رواج عکاسی و در پی آن بهره گیری از شیوه‌های تبلیغاتی، بررسی اشتراکات عناصر بصری استفاده شده در انواع تبلیغات، شیوه طراحی، تایپوگرافی،(حروف نگاری) نماد و نشانه‌های به‌کار رفته در آن‌ها است. شیوه تحقیق این مقاله توصیفی- تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات آن کتابخانه‌ای است.

واژگان کلیدی
قاجار، عکاسی، عکاسخانه، تبلیغات، خوشنویسی، نشانه، گرافیک.

*دانشجوی کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشگاه الزهرا(س)، شهر تهران، استان تهران Email:mahmonir_shirazi@yahoo.com

Archive of SID
www.SID.ir

مقدمه

پس از اختراع دوربین عکاسی در اروپا، این وسیله به‌ایران وارد شد و عکاسی در دربار قاجار شکل گرفت و در دوره ناصرالدین‌شاه اولین عکاسخانه یا عکاسخانه مبارکه همایونی، رسما آغاز به‌کار کرد. به‌مرور افراد زیادی به‌عکاسی رو آورده و نسبت به‌تاسیس عکاسخانه اقدام نمودند. در این دوره تعدادی از عکاسان ایرانی باتوجه به کمبود وسایل فنی و نبود بعضی تجهیزات دیگر، در گرفتن عکاسی هنری و فنی، مهارت و استادی بی نظیری از خود به‌نمایش گذاشتند که چیزی از آثار عکاسان بزرگ و نام‌داران هم عصرشان در جهان کم ندارد. رشد فزاینده حرفه عکاسی و هم زمان تبلیغات این صنف تازه پا گرفته که هم پایه عکاسی در حال رشد بود، در این دوره قابل بررسی است.

از تبلیغات عکاسان، اعلان‌ها و مُهرهایی در دست است که در آن‌ها (با توجه به‌دوره تاریخی موردنظر) ویژگی‌های بصری قابل ملاحظه‌ای وجود دارد که در گرافیک معاصر نیز هم‌چنان قابل توجه و تامل است. وجود منابع سرشار در ایران و موقعیت جغرافیایی و مهم آن در منطقه، روابط با ایران را بیش از پیش با اهمیت کرده بود.

تردد رجل سیاسی، دیپلمات‌ها، گروه‌های نظامی، اقتصادی و سیاحان به‌ایران، حضور شاه و درباریان، گروه‌های وابسته و اعزام افراد برای تحصیل به‌کشورهای اروپایی، در انتقال ویژگی‌های علمی و فرهنگی اروپا موثر بود. درحالی‌که صنعت رو به پیشرفت اروپا، اقتضائات و الزاماتی در روابط اجتماعی و شهروندی به‌همراه داشت، گسترش تبلیغات و انتشار نشریات، شیوه‌های سامان یافته‌ای پیدا کرده بود که در رفت و آمد اروپائیان به‌ایران و بالعکس، به‌تدریج وارد می‌شد.

این پژوهش به‌دنبال این است تا شیوه‌های مختلف تبلیغات عکاسان در دوره قاجار و ویژگی‌های بصری آن‌ها از قبیل طراحی، حروف‌نگاری (تایپوگرافی) نماد و نشانه‌های به‌کار رفته و در دوره قاجار وتطبیق آن‌ها با برخی نمونه‌های غیر ایرانی و تاثیر شان بر نمونه‌های ایرانی را بررسی و دسته بندی نماید و همچنین به‌معرفی برخی عکاسان آن دوره بپردازد. از این رو سئوال‌های این مقاله عبارتند از:

۱-زمینه‌های رواج عکاسی در ایران دوره قاجار کدامند ؟

۲- ویژگی‌های بصری انواع تبلیغات دوره قاجار چیست وتحت تاثیر کدام نمونه‌های غیرایرانی‌اند؟

۳- عناصر خوشنویسی، نماد و نشانه‌های ایرانی در این دسته از تبلیغات کدامند؟

٤- شیوه‌های تبلیغات عکاسان چیست ؟

روش تحقیق این مقاله توصیفی- تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای بوده که با مراجعه به‌اسناد تاریخی، تصاویر و نمونه‌های تبلیغاتی آن دوره انتخاب و با نمونه‌های غیرایرانی تطبیق داده شده تا از این طریق به‌بیان

ESSAI
D'UNE NOUVELLE
TYPOGRAPHIE,
Ornée de Vignettes, Fleurons, Trophées, Filets, Cadres & Cartels, inventés, dessinés & exécutés par L. LUCE, Graveur du Roi, pour son Imprimerie Royale.
DÉDIÉE AU ROI.
A PARIS.
De l'Imprimerie de J. BARBOU, rue des Mathurins.
M. DCC. LXXI.

تصویر ۱- صفحه عنوان کتاب مقاله‌ای در باره حروف‌نگاری جدید، ۱۷۷۱ م ،اثر لویی رنه لوس، ماخذ: مگز،۱۳۸۴، ۱۴۳

کلیاتی در تاریخ عکاسی و عکاسان دوره قاجار، حامیان آن‌ها و چگونگی استفاده از انواع تبلیغات پرداخته شود.

زمینه‌های رواج عکاسی وایجاد عکاسخانه‌ها در دوره قاجار

منابع سرشار و متنوع موقعیت ویژه ایران در منطقه جغرافیایی خاورمیانه همواره کشورهایی همچون روسیه، انگلستان و برخی کشورهای اروپایی را برای تسلط بر ایران تحریک می‌کرد. کسب منافع اقتصادی و تسلط سیاسی، دولت‌های غربی را وا می‌داشت تا گروه‌هایی را به‌عناوین مختلف روانه ایران سازند.

گروه‌های سیاسی، نظامی، مستشرقین، سیاحان و تجّار (به‌صورت انفرادی و گروهی) زمینه‌های این مطامع را فراهم می‌ساختند. هدایای مختلف پادشاهان کشورها به‌دربار قاجار همچون دستگاه عکاسی این روابط را گسترده‌تر می‌کرد. ژول ریشار در خاطرات خود از ورود دو دوربین عکاسی سخن گفته است.« .... دو دستگاه اسباب عکاسی... یکی را ملکه انگلستان هدیه فرستاده و دیگری را امپراتور روس». (افشار، ۱۳۷۰، ۱۹)

در واقع پنج سال پس از ابداع عکاسی توسط داگر در سال ۱۸۳۹ م، شیوه او در ایران اجرا شد. ژول ریشار[1] می‌گوید: پنجم دسامبر ۱۸٤٤ م توسط مادام عباس[2] پیش ولیعهد رفتم تا عکس او را روی صفحه نقره بیاندازم... او می‌گوید چون تاکنون احدی از فرنگی و ایرانی با اسباب عکاسی آشنا نبود به‌من رجوع نموده و مرا برای برداشتن عکس ولیعهد و خواهر ولیعهد احضار نمودند. ولیعهد

۱- ژول ریشار یا میرزارضا خان از جمله فرانسویانی است که در دوره سلطنت محمدشاه و ناصرالدین شاه مسلمان شد و از طرف ناصرالدین شاه لقب خانی یافت. (بامداد، ۱۳۴۷، ۴۴)

۲- مادام عباس از زنان فرانسوی بود که در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه از زن‌های اندرون عکس برمی‌داشت. (گل گلاب، ۱۳۶۰، ۱۳)

Archive of SID

www.SID.ir

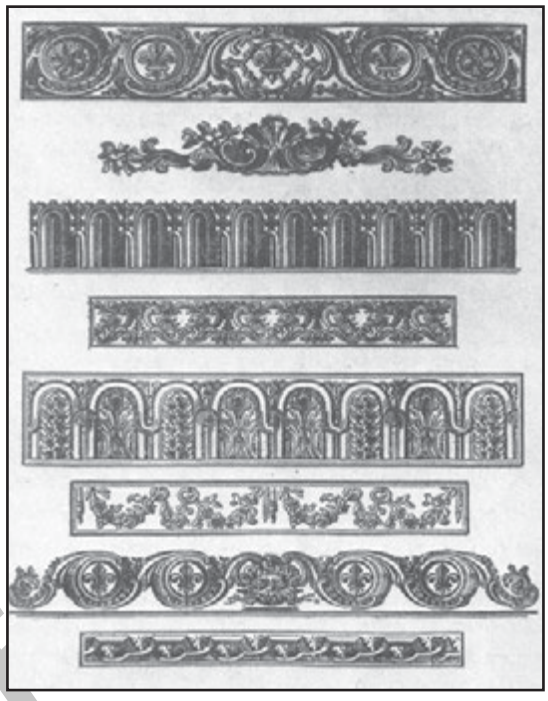

تصویر۲- صفحه پیرایه‌ها از کتاب مقاله‌ای در باره حروف‌نگاری جدید، ۱۷۷۱م،اثر لوییرنه لوس،ماخذ:همان ،۱۴۳

تصویر ۳- صفحه عنوان، دوره ویکتوریایی، ۱۸۴۴ م، (حروف قرون وسطایی، اشکال گیاهی باروک و نقوش هندسی در هم بافته در یک طرح متقارن و متراکم ترکیب شده است)، ماخذ: همان ،۱۷۸

(ناصرالدین شاه) سیزده چهارده سال داشتند. (همان، ۱۹)

«ناصرالدین میرزا ولیعهد محمدشاه، سیزده ساله بود که با عکس‌هایی که ریشارخان از او و پدرش و حاجی میرزا آغاسی گرفت، با فن عکاسی آشنا و به‌آن سخت علاقه‌مند شد». (مراثی، ۱۳۷۹، ۳۹۸) در سال‌های بعد او شیفته عکاسی شد به‌طوری که خود دوربین گرفته و عکاسی کرد و به‌دستور او عکاسخانه دربار دایرگردید.

«درباره ناصرالدین شاه باید گفت که علاقه مفرط او به‌عکاسی موجب گسترش فراوان عکاسی در ایران شد. درسده ۱۹ م در کم‌تر کشور غیراروپایی به‌این‌اندازه به‌عکاسی توجه شده بود. یادداشت‌های برجا مانده از ناصرالدین شاه، حاکی از آن است که او با روش‌های علمی و فنی عکاسی و طرز کار دوربین‌های مختلف آشنا بوده است. او بخشی از ابنیه کاخ گلستان را به‌عکاسخانه تبدیل کرد. قدیمی‌ترین عکس‌هایی که از چهره زنان در ایران باقی است مربوط به‌عکس‌هایی است که ناصرالدین شاه در حرم خانه خود برداشته و همراه حاشیه نویسی‌های اومی‌باشد. (تاسک،۱۳۷۷، ۳۰)

برخی‌حاشیه‌ها چنین است «عشر اول رمضان شنبه ۸۴ توشقائیل در طهران، خود،انداخته ام»(استاین ۱۳۶۸، ۲۳) « این عکس را خودم دراندرون انداختم». (افشار، ۱۳۷۰، ۶۵) آنچه درمورد مجموعه بیوتات ناگفته مانده، وجود تعدادی از آثار عکاسان برجسته اروپایی در آن مجموعه است که در دوره ناصرالدین شاه برای وی فرستاده شد. بخشی از آن شامل عکس‌های زنان در حرمسرا و بخشی دیگر عکس‌های خانواده‌های سلطنتی اروپاست. (تاسک، ۱۳۷۷، ۳۱)

علاقه‌مندی دربار قاجار و امرا، محصلین اعزامی به‌اروپا و مبلغان مذهبی نیز در ورود تجهیزات عکاسی و اشاعه آن (به‌همراه سایر موارد مورد اشاره) تاثیرگذار بود. در این میان آموزش عکاسی در دارالفنون نیز در رواج عکاسی موثر بوده است.

ارتباط نزدیک ملک قاسم میرزا با مبلغان پروتستان دلیلی بر این مدعاست که امکان فراگیری عکاسی و به‌دست آوردن دوربین و دیگر تجهیزات از طریق آن‌ها مهیا شده باشد«... ملک قاسم میرزا نزد کشیش پروتستان آمریکایی انگلیسی آموخته و از ایشان نیز حمایت می‌کرد، او از سوی محمدشاه قاجار برای آزادی فعالیت آن‌ها و تاسیس مدرسه فرمانی صادر کرده بود».(بامداد، ۱۳۴۷، ۱۳۸) ملک قاسم میرزا پسر فتحعلیشاه قاجار، نخستین عکاس ایرانی است که در تبریز به‌روش داگرئوتیپ[1] و کلودیون[2] عکس گرفته است. (استاین، ۱۳۶۸، ۵۱)

عبدالله میرزا قاجار، پس از طی دوره‌ای در دارالفنون برای تکمیل عکاسی به‌فرانسه و سپس اتریش سفرکرد. او در شرح احوالش آورده که: «این بنده عبداله. قاجار عکاس مخصوص شاه شهید... تقریبا یک سال و نیم در پاریس مشغول علم عکاسی و رتوشه عکس شده وچون مدرسه اعمال عکاسی در آن جا به‌طور کامل فراهم نبود... مصلحت دیدند به‌وین بروم و سفارشنامه هم به‌لوکارد عکاس امپراتور اتریش و نایب اول مجلس عکاس وین نوشتند».(افشار، ۱۳۷۰، ۴۳) عبدالله قاجار پس از چندین سال فعالیت عکاسی به‌ایران

1- Daguere o. Type
2- collodion

Archive of SID
www.SID.ir

برگشت.

او سپس در بالاخانه دارالفنون، عکاسخانه‌ای دایر و فن عکاسی را متداول نمود. به‌نظر می‌رسد او بعد از آقارضا، پُرکارترین عکاس مشهور ایرانی است». در اواسط سلطنت ناصرالدین‌شاه(۱۲۹۰ تا ۱۳۰۰ ه.ق) پس از سفر دوم شاه به‌فرنگ، بعضی از همراهان شاه مختصر اطلاعاتی از عکاسی به‌دست آوردند و در میان آن‌ها معیرالممالک که داماد شاه بود، چند دوربین تهیه کرده و عکاسی می‌کرد». (تاسک،۱۳۷۷، ۱۵) سفرسوم او در ۱۳۰۶ ه.ق-۱۸۸۹م، دیدار از نمایشگاه جهانی پاریس است که توضیح مفصلی از آن آورده است.

صحافباشی نیز از محصلان اعزامی به‌اروپا بود که بعدها در دربار منصوب شد، او نیز کار عکاسی می‌کرد. از افراد دیگر می‌توان به میرزاحسینعلی عکاسباشی اشاره کرد که از طرف دارالفنون به‌اروپا فرستاده شد و بین سال‌های ۱۲۹٤ تا ۱۳۰۷ ه.ق عکاسی می‌کرده است. (همان، ۱۵)

آقارضاخان اقبال السلطنه که در زمان ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار فعالیت داشت بیست و هفت سال عکاسی کرد و به‌مقام عکاسباشی منصوب شد. او فن عکاسی را در دارالفنون آموخت (همان ،۱۱)«رضا عکاسباشی متولد ۱۲۵۹ ه.ق در تاریخ ۱۲۸۰ ه . ق - ۱۸٦۳ م که تقریبا بیست و یک سال داشت، به‌لقب عکاسباشی ملقب شد».(مراثی، ۱۳۷۹، ۳۹۸)رشد چشمگیر دایر شدن عکاسخانه‌ها در تهران و سایر شهرها نظیرتبریز، ارومیه، وغیره باعث شده بود افراد مختلفی نسبت به‌تامین وسایل و اقلام و تجهیزات عکاسی (دوربین، کاغذ، شیشه و مقوای عکاسی و داروهای گوناگون) از کشورهای مختلف اقدام نمایند، در مـــورد اعلان‌ها نیز گاه چنین بود.

دوست محمدخان معیرالممالک نیز در پشت عکس‌هایی که بر می‌داشت، آرم {نشان} سلطنتی را به‌رنگ زرین چاپ می‌کرد. او مقواهای خود را نیز به‌خارج سفارش می‌داد.«شیشه‌های عکاسی بیش‌تراز کارخانه لومیر[1] فرانسه و کاغذهای چاپ از وان بوش[2] آلمان یا بلژیک بود». (تاسک، ۱۳۷۷، ۱٦) ایوانف که نام روسی خان[3] را برای خود اختیار کرده بود از متخصصان عکاسخانه عبدالله میرزا بود.

او در سفر به‌روسیه، با یکی از شرکت‌های لوازم عکاسی در ادسا، به‌نام بور[4]، قراردادی برای شیشه، کاغذ و مقوای عکاسی منعقد کرد. وی در خیابان علاء الدوله عکاسخانه‌ای دایر کرد. عکس‌های او همه دارای نشان روسی خان است.

(گل گلاب، ۱۳٦۰، ۲٤)یحیی ذکا در کتاب خود آورده : «مسیو فکرد که از ملیت او بی اطلاعیم، از عکاسان و بازرگانان اروپایی است و در اواسط سلطنت ناصرالدین شاه در تهران هم عکس می‌انداخته و هم وسایل و دواهای عکاسی را از خارج وارد کرده، می‌فروخته است و اعلانی در روزنامه ایران مورخ ۲۲ صفر ۱۲۹۳ ه.ق در مورد خرید ابزار و ادوات عکاسی و هجرت عکاسی به‌چاپ رسانده است».

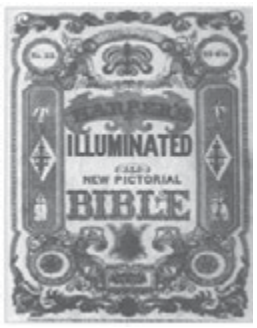

تصویر۴- طرح روی جلد کتاب مقدس‌هارپـر،اثرژوزف‌ای‌آدامز، ۱۸۴۴م،گرافیک دوره‌ویکتوریایی، ماخذ: همان،۱۹۹

تصویر۵-یک‌آگهی‌مربوط‌به‌دوره ویکتوریایی،ماخذ: همان، ۱۹۴

تصویر شماره۶- نشان تجاری شرکت حکاکی ماس، ۱۸۷۲م، در دوره ویکتوریایی پیچیدگی و شعارهای گرافیکی، اغلب نشـان‌های تجاری را آرایش می‌داد، ماخذ: همان، ۲۰۲

تصویر۷- صفحه عنوان کتاب ادعیه عموم، ۱۸۴۴م، معماری ظریف گوتیک در این تصویر مشهوداست، ماخذ: همان،۲۰۳

تصویر۸- کارت تجاری، اثر رابرت کلی، سده هجدهم،ماخذ: همان، ۱۳۷

تصویر۹-صفحه‌ای ازبلیط اُپرا اثرهوراتی،۱۷۳۷م،ماخذ:همان،۱۳۷

1- Lumiere
2- Van Bosh
۳- روسی خان از شاگردان عبدالله میرزا بود. (افشار، ۱۳۷۰، ۴۵)
4 -Bomer

www.SID.ir

(نکاء، ۱۳۷٦، ۷۹)

«در ۱۳۲٤ و ۱۳۲۵ ه.ق در خیابان علاء الدوله (فردوسی کنونی) دو عکاسخانه یکی به‌نام آنتوان سوریوگین[1] و دیگری به‌نام عکاسخانه مسنن دایر شد که بیش‌تر خارجی‌ها به آن جا رجوع می‌کردند ».(تاسک، ۱۳۷۷، ۱۵) « از شاگردان عبدالله میرزا که در لابراتوار او کار می‌کردند، دو نفر دیگر هم در اوایل سال ۱۳۰۰ شمسی عکاسخانه‌های دیگری دایر کردند که هر دو در خیابان ناصریه بود: یکی ماشاء ا... خان و دیگری خادم که عکس‌های ارزان‌تر می‌انداختند». (همان، ۱۳۷۷، ۱٦) ژوزف پاپازیان، عکاسخانه خود رادر سال ۱۲۹۲ ه.ق در تهران دایر کرد. او که در شهر تفلیس فن عکاسی را فرا گرفته بود، ابتدا در تبریز، کارگاه عکاسی خود را بنا نهاد. (نکاء، ۱۳۷٦، ٤۱٤)

عکاسان غیرایرانی که در قالب گروه‌ها و هیات‌های نظامی یا اقتصادی وارد ایران شده‌اند، سه گروه فرانسوی، ایتالیایی و آلمانی بودند. عکس‌های این افراد، امروزه از مدارک بسیار مهم در حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و هنری تلقی می‌شود که شرایط زمانی دوره قاجار را به‌خوبی تصویر کرده است.

«عکاسان فرانسوی به‌نام‌های کارلیه و هانری دوکولی بف دوبلوک ویل با هیات نظامی اعزامی به‌ایران آمدند. از گروه ایتالیائی‌ها، یک لوئیجی مونتابونه و دیگر سرهنگی به‌نام لوئیجی پشه می‌باشد. ارنست هولتسر[2] مهندس آلمانی به‌همراه گروه کارشناسان آلمانی برای ایجاد خط تلگراف سراسری به‌ایران آمده، عکس‌های بسیار با ارزشی در حوزه مستند نگاری اجتماعی دوره قاجار برداشته است». (تاسک، ۱۳۷۷، ۲۳-۲٦)

از تاریخ ورود دوربین عکاسی به‌ایران، موضوع اغلب عکس‌ها، حول محور پرتره می‌گشت، اما در اروپا، زادگاه اختراع دوربین عکاسی و رشد سریع تکنولوژی، با گذشت چندین دهه دستاوردهای جدیدی در زمینه ابزار و کیفیات بصری تصویر حاصل شده بود. اما در ایران با فقدان این تحول روبه‌رو هستیم و پس از گذشت چندین دهه هم‌چنان پرتره غالب و صرفا به‌تقلید از اروپا بود. به‌تدریج عکس از انحصار درباریان خارج شد و موضوعات اجتماعی، سیاسی، زندگی روزمره مردم، عکس‌های مستند و خبری، عکس‌های خانوادگی و پرتره‌های شخصی در بین عموم مردم رواج یافت.

به‌ویژه عکس‌های مستند و خبری[3] که با شروع جنبش مشروطیت و نهضت جنگل، کاربری جدیدی یافت و ارتباط آن با مطبوعات نیز تقویت شد. از افراد دیگر می‌توان به‌ژول ریشار و کارلیان فرانسوی، فوکتی ایتالیایی و اگوست کرشیش افسر اتریشی، اشاره کرد.

بررسی زمینه‌های تبلیغات در غرب

هم زمان با ورود عکاسی به‌ایران از ۱۲۵۵ ه‍.ق-۱۸٤٤م، تحولات چشمگیری درجهان آغاز شده بود. انقلاب صنعتی

تصویر۱۰- صفحه عنوان کتاب پلی فیلی، ۱۵۶۱م، ماخذ: همان، ۱۲۲

تصویر۱۱- صفحه عنوان کتاب، ۱۵۵۸ م، ماخذ: همان، ۱۲۷

تصویر۱۲- نشان تجاری برای چاپخانه‌چیس‌ویک،۱۸۹۵م،ماخذ: همان، ۲۰۹

تصویر۱۳- نشان‌تجاری برای چاپخانه‌چیس‌ویک،۱۸۹۸م،دارای عناصرتصویری‌قرون وسطایی، ماخذ: همان، ۲۰۹

تصویر۱۴- صفحه ای از یک کتاب، ۱۸۹۴ م، اثر ویلیام موریس (طراح صفحه کتاب)، ماخذ: همان، ۲۱۱

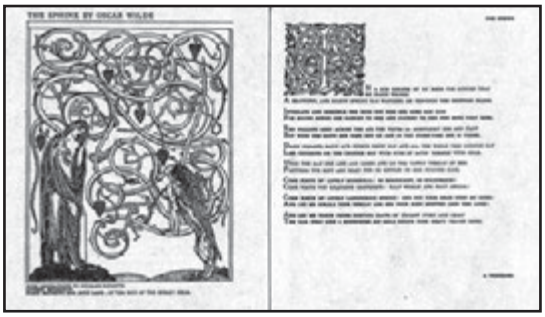

تصویر۱۵- صفحه عنوان کتاب ابوالهول، ۱۸۹۴م، ماخذ: همان، ۲۳۱

۱-آنتوان سوریوگین از اوایل دهه ۱۲۶۰ ه.ش تا دهه اول بعد از کودتای ۱۲۹۹ه.ش فعالیت می‌کرد. اوسراسر ایران را زیرپا گذاشت و عکاسی کرد. (تاسک، ۱۳۷۷، ۳۶)

۲-هولستر آلمانی نیز تنها عکاسی است که با روشی نظام‌مند دست به‌مستند نگاری اجتماعی دوره قاجار زده است. (استاین، ۱۳۶۸، ۲۶)

۳-بارون استپانیان، عکاس ماهری بود که قبل از مشروطیت از مراسم رسمی و سنتی شهر عکاسی می‌کرد و با آغاز انقلاب مشروطیت، از مبارزان و انقلابیون مشروطه تبریز عکس برمی‌داشت.(تاسک، ۱۳۷۷، ۳۹)

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر ۱۶-صفحه روی جلد اثر آلفونس موشا،۱۹۰۶م، ماخذ: همان ،۲۳۷

تصویر ۱۷- صفحات پشت و روی جلد مجله‌هارپر ،۱۸۹۴ م، ماخذ: همان، ۲۳۹

تصویر ۱۸- طراحی پوستر اثر ژان تورپ،۱۸۹۴ م، ماخذ: همان

تصویر ۱۹- نشان آقا رضا عکاسباشی، ماخذ: ذکاء،۱۳۷۶، ۵۴

تصویر۲۰- نشان عکاسخانه یرماقوف روسی،ماخذ:همان،۵۹

تصویر۲۱- نشان چاپی عکاسخانه پاپازیان به چهارزبان، ۱۲۹۰ ه.ق، ماخذ:همان،۶۳

تصویر شماره ۲۲- مُهر دستی عکاسخانه پاپازیان ،ماخذ: همان، ۶۳

در خلال سال‌های ۱۷٦۰ تا ۱۸٤۰ م معیارهای کلی زندگی را در سرتاسر اروپا تغییر داده و صنعت چاپ با چهارصد سال فعالیت در اروپا راه را برای عرضه و تولید کتاب (نوشتار و تصویر) فراهم ساخته بود. سایر اختراعات در حوزه‌های مختلف به‌ویژه عکاسی، و رشد چشمگیر انتشارکتاب، عصر ارتباطات را به‌وجود آورد. فناوری‌های جدید، باعث افزایش تولیدات در پی آن ازدیاد فروش شد که در نتیجه تولید پیام‌های چاپی را به‌همراه داشت. نیازهای سریع ارتباطات جامعه شهری و صنعتی در حال رشد، باعث گسترش مشاغل چاپ، تبلیغات و پوسترشد.

دهه‌های اول سده نوزدهم شاهد سیل طرح‌های جدید و بی سابقه حروف بود. آلمانی ها، هلندی‌ها، ایتالیایی‌ها، فرانسویان و انگلیسی‌ها همه و همه در اروپا در مسیر تحول طراحی‌حروف و تصویرگری تا قبل از اختراع عکاسی در زمینه تهیه کتب و انواع تبلیغات دخالت داشتند.(تصاویر ۱ و ۲) تمامی تجارب هنرمندان عرصه‌های تصویری و چاپ در عرصه مصور سازی و طراحی حروف و چاپ کتب در انقلاب فرانسه و سپس در عصر ویکتوریایی مورد استفاده قرار گرفت. حکومت طولانی ویکتوریا (۱۹۰۱- ۱۸۱۹م) از ۱۸۳۷ م، دو سوم سده نوزدهم را به‌دوره عصر ویکتوریا ملقب ساخت که در آن اصول اخلاقی و اعتقادات دینی حاکم بود. گونه‌ای از سلیقه گوتیک که متناسب دینداری دوره ویکتوریا بود، رواج یافت. (تصویر ۳) ایجاد نمایشگاه‌های بزرگ، در عصر انقلاب صنعتی، در جهت توسعه این دوره است چنانچه نمایشگاه سال ۱۸۵۱ م، نقطه عطفی درتاریخ طراحی و معماری است.« گرافیک عامه پسند دوره ویکتوریایی،دربسیاری از نمونه‌های چاپی و طراحی سال‌های اولیه سده بیستم قابل رویت می‌باشد». (مگز، ۱۳۸٤، ۲۰۱-۲۰۲)

در این ایام چاپ سنگی رنگی، وسیله انتشار گرافیک عامیانه بود که توسط آن هزاران نسخه تصویر تمام رنگی چاپ شد. کتب آموزشی در طراحی حروف و غیره طی سالیان قبل در رشد نمونه‌های چاپی حروف به‌همراه تصویر بسیار موثر بود. (تصاویر ٦-٤)

Archive of SID

www.SID.ir

جنبش هنر و صنایع دستی نیز به‌دنبال پیوند هنر و صنعت بود. راسکین به‌عنوان الهام بخش این جنبش اعتقاد داشت فرآیند جدایی هنر از جامعه پس از رنسانس آغاز شده و فناوری و صنعتی‌شدن آن را به‌مرحله بحرانی رسانده بود. او کلیسای گوتیک را نمونه‌ای مناسب برای این نظر می‌دانست. (تصویر ۷) ویلیام موریس، از چهره‌های شاخص این جنبش سعی در آشتی هنر و صنعت و ورود هنر به عرصه کاربردی (در همه حوزه‌های معماری و تزئینات دیواری، منسوجات، قالی‌ها، دیوارکوب‌ها و کاغذ دیواری، اثاثیه منزل و غیره) داشت. طی دهه‌های ۱۸۸۰ تا ۱۸۹۰م، انواع نمونه‌های تولید شده، الگوهایی برای تولیدات مختلف به چاپ رساندند. منابع هنر قرون وسطی و نقوش گیاهی، نقوش مواج اسلیمی از شکل طبیعی، مهم‌ترین منابع الهام آن‌ها بودند. (تصاویر ۱۱-۸)

در این میان طراحی حروف و صفحه آرایی، چاپ کتاب به وسیله ماشین‌های چاپ با صور پیچان، رنگ‌های روشن و حروف بزرگ، آغاز کلمات با توجه به‌وحدت در هنر، گونه‌ای از طرح‌های دلپذیر و زیبا و محسور کننده بود.(تصاویر ۱۴-۱۲) هماهنگی همه اجزا و پیوند کوچک‌ترین اجزا با طرح کلی (وحدت طرح) و پیچیدگی شگفت انگیز پیرایه‌های آثار موریس به‌ویژه در عرصه چاپ کتاب، نظرها را متوجه خود ساخت . این جنبش در آلمان و سپس در آخرین مرحله در امریکا تا سال ۱۹۳۵ م ادامه یافت.میراث این جنبش از یک سبک فراتر رفت و منشا الهام بسیار مهمی برای طراحان سده بیستم گردید.

در اواخر سده نوزده و اوایل دهه بیست (۱۸۹۰ - ۱۹۱۰م) سبک آرنوو همه زمینه‌های طراحی (معماری، گرافیک، اثاثیه، اعلان، آگهی وغیره)را در بر گرفت. ویژگی این سبک تزئینی جهانی، خط اندام وار و گیاه مانند است که با حرکت سیال و زیبا در تزئین، تقسیم بندی و بیان فضا موج می‌زد. نقشمایه‌هایی چون پیچک مو، گل‌های رز و نیلوفر، پیکره زن و پرندگان، عناصری هستند که با شکل این خط سازگار بودند. طراحان گرافیک و مصورسازان آرت نوو کوشیدند هنر، جزیی از زندگی روزمره گردد. از این روجنبه تجسمی ارتباطات گسترده به‌طور چشمگیری ارتقا و پیشرفت فناوری و حمل و نقل به‌سرعت گسترش یافت.

در این شیوه منابع بی شماری مورد توجه قرار گرفتند که شامل مصور سازی‌های ویلیام بلیک، تزئینات سلتی، سبک روکوکو، جنبش هنرها و صنایع دستی، طرح‌های زینتی و چاپ‌های چوبی ژاپنی می‌شدند. (تصاویر ۱۸-۱۵)

تحولات مورد اشاره در زمینه هنرهای تجسمی در اروپا و منابع الهام آن‌ها طی سال‌های مورد مطالعه این پژوهش در حوزه تبلیغات(آگهی، کارت ویزیت، مُهر، امضا وغیره) با بهره‌گیری از صنعت چاپ و با طراحی از آرایه‌های تزئینی مبتنی بر شکل‌های گیاهی و یا هندسی، پیکره‌های انسانی، فرشتگان، حیوانات و طراحی حروف مورد استفاده واقع شد.

تصویر ۲۳- نشان عبداله و برادران، عکاسباشی دربار عثمانی، ماخذ: همان، ۴۰

تصویر۲۴- نشان پشت عکس‌های معیرالممالک، چاپ پاریس، دهه ۱۳۰۰ ه.ق

تصویر۲۵- نمونه دیگری از نشان چاپی عکاسخانه عبداله میرزا، دهه ۱۳۰۰ ه.ق، ماخذ:همان، ۱۰۱

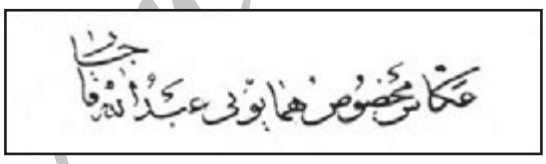

تصویر شماره ۲۶- رقم عکاسخانه عبداله میرزا، دهه ۱۳۱۰ ه.ق ماخذ: همان،۱۰۱

تصویر۲۷-نشان چاپی عکس‌های عبداله میرزا، دهه۱۳۰۰ ه.ق، ماخذ: همان،۱۰۸

تصویر۲۸-نشان چاپی عکاسخانه عبداله میرزا، دهه ۱۳۱۰ ه.ق، ماخذ: همان،۱۰۱

www.SID.ir

از این روی دستاوردهای هنرمندان طراح در فرآیند صنعتی‌شدن و تجارت در اروپا، با ارتباط ایران و اروپا (در سفر پادشاهان قاجار و عوامل آن‌ها از یک سو و تجارت بازرگانان و تحصیل ایرانیان در اروپا از سوی دیگر) به‌ایران منتقل و مورد بهره برداری قرار گرفت .

بررسی ویژگی‌های بصری و فنی نمونه‌های تبلیغاتی عکاسخانه‌های دوره قاجار

در این بخش انواع تبلیغات عکاسان ایرانی و خارجی که در ایران (تهران و برخی شهرستان‌ها) به‌فعالیت در زمینه عکاسی پرداخته و عکاسخانه دولتی یا خصوصی دایر نموده‌اند، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

درنشانه‌مربوط‌به‌آقارضاعکاسباشی(عکاس‌مخصوص دربار و نخستین عکاس حرفه ای)، تنها عنصر تصویری موجود، شیر و خورشید است و سعی بر آن بوده که فقط با حروف نگاری (تایپوگرافی) طراحی و کامل شود. مطالب مهم در بالابه‌صورت دستنویس (متمایل به‌شکسته نستعلیق) نگاشته شده و در پایین نیز همان مطالب به‌زبان انگلیسی دراندازه‌های متفاوت آمده است. ترکیب بندی متقارن و عناصر در صفحه وسط چین شده‌اند.(تصویر ۱۹)به‌نظر می‌رسد مطالب فارسی به‌صورت دستی نوشته شده باشد.

درتصویر ۲۰، نشانه عکاسخانه یرماقوف (عکاس دولتی شهر تفلیس)، شامل عناصر تزئینی بسیاری است از جمله نماد شیر و خورشید، برای اثبات تابعیت از حکومت در بالای صفحه مشهود است. دایره‌هایی شامل نقوش متعددکه انواع مدال‌ها و نشان‌های این عکاس روس را نشان می‌دهد.[۱]

در زمینه‌ای از گل‌ها و بوته‌ها تا پایین قاب از سمت چپ کشیده شده‌اند و به‌نام عکاس ختم می‌شوند، نام عکاس نیز در پس زمینه‌ای از تزئینات گل‌ها قرار دارد. اطلاعات دیگر در پایین صفحه به‌زبان‌های گوناگون واندازه‌های مختلف حروف اضافه شده که علاوه بر نوشته لاتین، به‌زبان روسی‌نیز دیده می‌شود. در این نشان حروف فارسی وجود ندارد. او در سفر به‌تهران تعدادی اعلان چاپ و به‌تهران آورده بود تا مورد استفاده قرار دهد. نوع حروف به‌ویژه بزرگ نویسه حرف اول و مورب بودن آن به‌همراه تزئینات گل، مشابه‌نمونه‌های خارجی‌است و تنها علامت ایرانی آن نشان شیر و خورشید می‌باشد. ژوزف پاپازیان، عکاس ارمنی نژاد ایرانی هم که در سال ۱۲۹۲ ه.ق – ۱۸۷۵ م عکاسخانه خود را در تهران تاسیس کرده بود نشان چاپی و مُهر دستی داشت. او در ابتدا از مُهر دستی برای پشت عکس‌های خود استفاده می‌کرد که در آن نقش شیر و خورشید و نام عکاس و تاریخ عکاسخانه به‌زبان انگلیسی‌دیده می‌شود.(تصویر ۲۱) ولی بعدها نشان چاپی‌عکاسخانه‌اش را «به‌چهار زبان فارسی، فرانسه، روسی و ارمنی» (ذکاء، ۱۳۷۶،۶۳) به‌چاپ رسانید.

نشان این عکاسخانه عناصر تزئینی فراوانی دارد که شامل یک‌قاب مجلل تزئین شده با دو کوپید (فرشته کوچک بال دار)، نوارهای متعدد و مواج، نقوش اسلیمی و گیاهی همراه با تصویر مدال، شیر و خورشید در وسط آن می‌باشد.

تصویر ۲۹-نشـان چاپی عکاسخانه آنتوان خان در تهران، دهه ۱۳۲۰ ه.ق، ماخذ: همان ،۱۴۱

تصویر ۳۰- نشان چاپی دیگری از عکاسخانه آنتوان خان تهران، دهه ۱۳۱۰ ه.ق، ماخذ: همان ،۱۴۱

تصویر۳۱- نشان چاپی عکاسخانه روسی خان ایوانف، ۱۳۲۷ ه.ق، ماخذ : همان، ۱۴۷

۱- در نمایشگاه دویستمین سالگرد مرکزیت تهران (۱۶ تا ۳۰ آذرماه ۱۳۶۸) نسخه‌ای از اعلان بر روی کاغذ آبی پر رنگ با چاپ سیاه آمده است : مسیو یرماقوف از عکاسان دولتی و علمی روس که ۲۹ قدر مدال و نشان و دیپلوم افتخار حاصل نموده است. (ذکاء، ۱۳۷۶، ۵۹)

www.SID.ir

تصویر شماره ۳۲- پشت یکی از عکس‌های نادار، ماخذ: همان، ۳۸

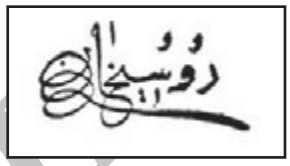

تصویر ۳۳ - مُهر دستی روسی خان در پشت عکس، ۱۳۲۵ ه.ق ماخذ: همان، ۱۵۰

تصویر ۳۴ - مُهرهای دستی عکاسخانه حسن آباد، محمد جعفر خادم، همان، ۱۶۸

تصویر۳۵ ـ نشان چاپی پشت عکس‌های ماشاالله خان، ۱۳۲۴ ه.ق، ماخذ: همان، ۱۷۱

تصویر ۳۶- نشـان شرکت عکاسان ایران همراه با آگهی، فروش لوازم عکاسی، ۱۳۴۴ ه.ق، ماخذ: همان، ۱۷۱

تصویر۳۷ - برچسب پشت عکس‌های یعقوب میرزا عکاسباشی ۱۳۰۰ه.ق، ماخذ: همان، ۱۹۲

(تصویر ۲۲) غیر از مدال شیر و خورشید و حروف فارسی بالای نشانه، بقیه موارد جزء نمونه‌هایی هستند که در آثار سده هجدهم میلادی دیده می‌شوند.

«عناصری مشابه‌که در دوره ویکتوریایی (حکومت طولانی ویکتوریا ۱۸۱۹ - ۱۹۰۱ در انگلستان) بر آن‌ها تاکید می‌شد، گونه‌ای از سلیقه گوتیک که متناسب با دینداری دوره ویکتوریا رواج یافت. این ویژگی‌ها در امریکا توسط مهاجرین انگلیسی و با شیوه‌های جدید چاپ، مخصوصا چاپ رنگی گسترش یافت. چاپ و توزیع ۲۰ تا ۳۰ هزار کارت تجاری گل دار در نمایشگاه بین المللی سال ۱۸۷۳ در وین، بخشی از نمونه‌کارت‌های تبلیغی تجاری بود که حکاکان لوح‌های مسی سده نوزدهم در اروپا تولید کردند». (مگز، ۱۳۸٤، ۱۸۳)

همچنین طومارهای سرلوح در بالا و وسط، حاوی نوشته‌اند و نیز یک طومار تزئینی پیچشی در پایین صفحه با نوشتار روسی وجود دارد. یک قاب دایره شکل با نام عکاسخانه و منحنی طومار زیرین، دایره شیروخورشید در وسط و دوایر اسلیمی کوچک اطراف با هم تناسب دارند و ترکیب قرینه مستحکمی را در صفحه به‌وجود آورده‌اند. او در مواد تبلیغی عکاسخانه خود آورده بود که دارنده نشان‌های طلا از شاه ایران است که برای وی و سایر عکاسان خارجی نوعی اعتبار محسوب شد. او علامت این نقش را در میانه نشانه خود به چاپ رسانده است. درنمونه‌ای مشابه‌از نشانه عبداله و برادران، عکاسباشی‌های دربار عثمانی، (تصویر ۲۳) همین عناصر مشابه‌رامی‌توان مشاهده کرد. عبداله عکاس مخصوص دربار عثمانی از ناصرالدین شاه در بازگشت از پاریس که در استانبول اقامت داشت، چند عکس گرفت.

در نمونه مورد اشاره عناصر تصویری مشابه‌را با نمونه‌های نشانه‌های عکاسان در ایران می‌بینیم. این نشانه در وین به‌چاپ رسیده و تنها نشانه ویژه غیر اروپایی خط طغرایی است که از ویژگی‌های هنر خوشنویسی عثمانی برخوردار است، چنانچه در نمونه‌های ایرانی از خطوط نستعلیق، شکسته نستعلیق و نسخ هم استفاده شده است. درنشان‌های‌چاپی‌پشت‌عکس‌های‌معیرالممالک(تصویر ۲٤) علاوه بر استفاده از قابلیت‌های چاپ جدید با رنگ طلایی، تصویر شیر و خورشید به‌همراه تاج سلطنتی در مرکز قاب وجود دارد و در پایین صفحه نام دوست محمد خان به‌خط نستعلیق نوشته شده که ترکیبی از تصویر و نوشته است. این نشانه‌ها در پاریس به‌چاپ رسیده است.

« دوست محمد خان معیر الممالک برای عکس‌هایی که خودش از موضوعات مختلف بر می‌داشت، مقواهای محکم و زیبایی به‌خارج سفارش داده بود که در پشت آن‌ها نشان سلطنتی و بسیار مجلل در زمینه مشکی به‌رنگ زرین یا در زمینه سفید به‌رنگ سیاه چاپ شده بود».(ذکاء، ۱۳۷٦، ۹۲)

نوع طراحی و عناصر غیر ایرانی همچون اسب و اژدهای

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر ۳۸ – نشان چاپی پشت عکس‌های آقایانس، دهه ۱۳۰۰، ماخذ: همان، ۲۰۵

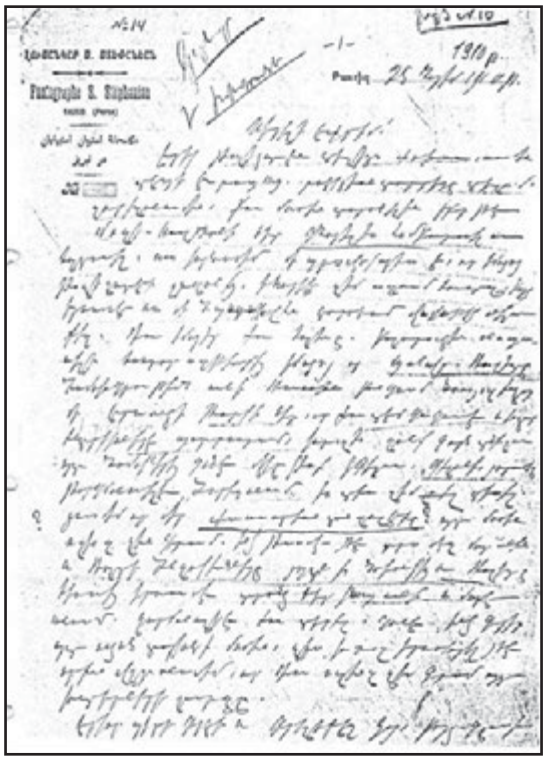

تصویر۴۰–نمونه سربرگ عکاسخانه استپانیان، دهه ۱۳۲۸ ه.ق– ۱۹۱۰ م ، ماخذ: همان ،۲۱۳

بال دار، پرچم‌ها و حرکت مواج پارچه‌ها از نمونه‌های اروپایی سرچشمه گرفته و فقط عنصر شیر و خورشید ایرانی است. از متنوع‌ترین فعالیت‌های تبلیغاتی عکاسان ایرانی، می‌توان به‌کارهای عبداله میرزا اشاره کرد.

او در بالا خانه دارالفنون عکاسخانه‌ای دایر کرده بود ودر پشت عکس‌هایش عبارت«عکاس مخصوص همایونی، عبدالله قاجار(تصویر۲۵)یا عکاسخانه مدرسه مبارکه دارالفنون دارالخلافه ناصری» دیده می‌شود، به‌همراه شیر و خورشید و تاج شاهی (تصویر ۲۶) که صورت مُهر چاپ شده بود. نشانه اولیه عکاسخانه عبداله میرزا دارای فونت‌های(قلم‌ها) رسمی همراه با طرحی تزئینی و متقارن در مرکز قاب است. در این ترکیب‌بندی نوعی ثبات و رسمیت دیده می‌شود. (تصویر ۲۷)

در این نشان هیچ نوشتار فارسی وجود ندارد و احتمالا

تصویر ۳۹ – نمونه مُهر دستی عکاسخانه استپانیان، دهه ۱۳۲۰ ه. ق دهه ۱۳۰۰، ماخذ: همان، ۲۱۴

در خارج از کشور به‌چاپ رسیده است. تمامی نشانه‌های تصویری (تزئینات اسلیمی‌ها و گل و برگ‌ها) کاملا غیر ایرانی است. او که برای تکمیل عکاسی به‌فرانسه و سپس اتریش رفته بود، ممکن است کارت ویزیتی را در خارج از کشور چاپ نموده و با خود به‌تهران آورده باشد. نمونه‌های عناصر دوره ویکتوریایی در عرصه گرافیک عامیانه همچون استفاده از گل‌های تزئینی، انواع حروف با بزرگ نویسی حرف اول و خطوط و نوارهای مواج به‌همراه برخی اشکال تزئینی برای حاشیه نگاری در این نمونه دیده می‌شود، نمونه‌ای از عناصر تزئینی که وام دار هنر روکوکو و طراحی کتب خطی در اروپاست.

در نشانه دیگری در عکاسخانه عبداله‌میرزا (متعلق به‌ده سال بعد، یعنی۱۳۱۰ ه.ق) بر خلاف نشانه قبلی این عکاسخانه مملو از تزئینات فرنگی، اسلیمی‌های متاثر از دوره آرنوو[1] در اروپا، همراه با صفحه آرایی مناسب نوشته‌است. در طراحی حروف نیز هم چنان از حروف سرآغاز به‌سبک گوتیک[2] استفاده شده (حرف p) و تمرکز طرح در مرکز قابل به‌چشم می‌خورد. به‌ویژه حرف بزرگ A، مربوط به‌واژه Artistioue که اغلب در اروپا به‌نقاشان منتسب بود. البته برخی ادوات مانند تخته شاسی وقلم مو، نقاله و غیره در بالای قاب دیده می‌شود.(تصویر ۲۸) قطعا این نشانه در خارج از کشور به‌چاپ رسیده است. او که به‌فرانسه، اتریش و روسیه سفر داشته و تحت تعلیم بوده، از نمونه‌های کارت ویزیت یا

1-Art Nouvea
2 -Gothic

www.SID.ir

تصویر ۴۱ - نشان عکاسخانه محمدحسن قاجار، دهه ۱۳۱۰ ه.ق، ماخذ: همان، ۱۲۰

تصویر۴۲-نمونه‌نوشته‌زیرعکس‌های‌عکاسخانه‌آوادیس‌وسراپیون، تبریز، دهه ۱۳۲۰ ه.ق،ماخذ: همان، ۲۱۶

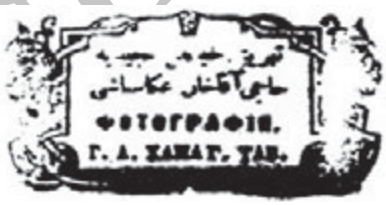

تصویر ۴۳- مُهر دستی عکاسخانه حاجی آقاخان عکاسباشی در تبریز، دهه ۱۳۳۰ ه.ق ماخذ: همان، ۲۱۸

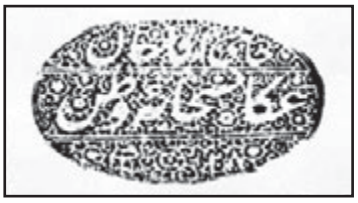

تصویر۴۴-نمونه‌مُهردستی‌عکاسخانه‌وطن،حاجی‌آقاخان‌عکاسباشی در تبریز، دهه ۱۳۲۰ ه.ق، ماخذ: همان، ۲۲۲

تصویر ۴۵- مُهر دستی سه‌زبانه عکاسخانه اوسپیانس، دهه ۱۳۲۰ ه.ق، ماخذ: همان، ۲۱۸

تصویر ۴۶- مُهر دستی عکاسخانه اوسپیانس به‌خط روسی(نام و امضا و واژه تبریز)، دهه ۱۳۳۰ ه.ق، ماخذ: همان، ۲۲۲

تصویر ۴۷- مُهر دستی میرزا حسن عکاس، دهه ۱۳۰۰ ه.ق، ماخذ: همان، ۲۴۰

تصویر ۴۸- نشان چاپی پشت عکس‌های میرزایوف، دهه ۱۳۱۰ ه.ق، ماخذ: همان، ۲۳۱

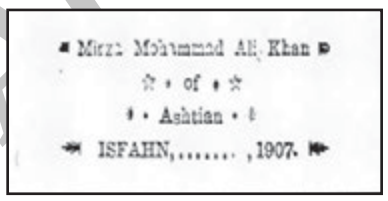

تصویر۴۹-نمونه‌مُهردستی‌عکاسخانه‌میرزامحمدعلی‌خان‌آشتیانی در اسپهان، دهه ۱۳۲۰ ه.ق، ماخذ: همان، ۲۶۲

اعلان‌های مناطق مذکور برای خود نیز سفارش چاپ داده است.

آنتوان خان سوریوگین[1] که در تبریز عکاسخانه داشت، سپس در تهران، در خیابان علاءالدوله درب میدان مشق، عکاسخانه‌ای دایر کرده‌بود. نشانه‌های عکاسخانه او (تصاویر ۲۹و ۳۰) نیز همانند نمونه‌های پیشین دارای عناصر تزئینی غیر مرتبط با یکدیگر و پراکنده است. البته عنصر شیر و خورشید و نشان‌های سلطنتی همراه با اسلیمی‌های فرنگی در قاب دیده می‌شود وحروف‌نگاری‌ها(تایپوگرافی)ها نیز نامنظم و بااندازه‌های متفاوت در صفحه قرارگرفته‌اند.

درکنارتصاویر نشان‌هایی‌که‌ازدولت‌ایران‌ویانمایشگاه‌های بروکسل، پاریس وغیره هم دریافت کرده‌بود، دیده می‌شود. (تصویر ۲۹) عناصر این دو نشان چاپی که در صفحه چیده شده‌اند، ارتباط مستحکمی با اجزاء دیگر نداشته همچنین جایگاه مناسبی هم نسبت به‌کل صفحه ندارند و طراحی آن‌ها- با این که به‌نظر می‌رسد طراح مدت زمان

1 -A.sevruguin

www.SID.ir

تصویر ۵۰ – نمونه مُهر دستی میرزا مصطفی گلستانه در اسپهان، دهه ۱۳۲۰ ه.ق، ماخذ: همان ،۲۶۲

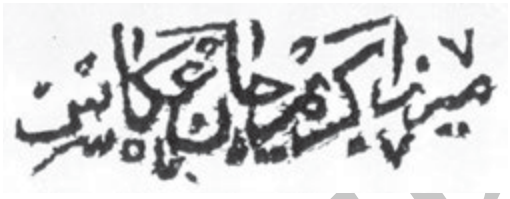

تصویر ۵۱ –نمونه مُهر دستی میرزا کریم خان عکاس در اسپهان، دهه ۱۳۲۰ ه.ق، ماخذ: همان، ۲۶۳

تصویر ۵۲ – مُهر دستی عکاسخانه صنیع الملک در کرمانشاه، ماخذ: همان، ۲۷۸

تصویر ۵۳ – مُهر دستی عکاسخانه حاجی میرزا محمد صالح یزدی، ۱۳۱۷ ه.ق، بمبئی ماخذ: همان، ۲۷۸

زیادی صرف انتخاب و چیدن عناصر در صفحه نموده و شتابزدگی در طراحی آن دیده نمی‌شود- در نهایت موفق نبوده است. ظاهرا این دو نمونه نیز مانند برخی موارد قبلی، در خارج از ایران به‌چاپ رسیده و جای نوشتار فارسی خالی گذاشته شده و سپس نام عکاس و محل عکاسخانه، توسط خوشنویسان تکمیل شده‌است.

در تصویر۳۰، نشانه‌هایی از تخته شاسی و قلم مو دیده می‌شود که نشان می‌دهد احتمالا او نیز دستی در نقاشی داشته است. در این دو نمونه نیز عناصر تزئینی و طراحی حروف متنوع با بزرگ نویسی‌های حرف اول و اسلیمی‌های مواج و عناصر گل و گیاه، به‌همراه تخته شاسی رنگ، از نشانه‌های غیر ایرانی است که در اروپا رایج بوده است.

از روسی خان نیز چند نوع تبلیغات باقی مانده که در ادامه به‌آن‌ها اشاره می‌شود. ایوانف معروف به‌روسی خان که عکاسخانه خود را در ۱۳۲۵ در تهران دایر کرد در روزنامه های آن زمان (روزنامه تمدن شماره ۲۰،۳۲ رجب ۱۳۲۵و صوراسرافیل شماره ۱۲، ۲۶ رجب ۱۳۲۵) اعلان‌هایی برای عکاسخانه خود تبلیغ کرده است.(افشار مهاجر، ۱۳۸٤، ۱٤٥) انتشار روزنامه‌ها[1] ابتدا در اختیار گروه خاص بود ولی در دوره مشروطه و تغییر شیوه چاپ از سنگی به سربی، تعداد روزنامه‌ها و مخاطبین و مردم عامه افزایش یافت.

اعلان

روسی خان عکاس معروف، به‌تازگی در اول خیابان علاء الدوله محاذی خانه وزیر نظام، عکاسخانه به‌طور فرنگ دایر کرده و انواع عکس‌های ممتاز در آنجا گرفته می‌شود

نشانه چاپی عکاسخانه روسی‌خان نیز مانند نمونه‌های قبلی دارای تزئینات متعدد است، استفاده از پیکره زن در سمت چپ قاب افقی، ایده جدیدی در طراحی این نوع تبلیغات بود. (تصویر ۳۱) این پیکره مشابه‌نمونه‌هایی از پوسترهای آرنوو است.(تصویر ١٦) اگرچه در این تصویر از حروف دراندازه‌های مختلف استفاده شده، اما نوع حروف‌نگاری(تایپوگرافی) و چیدمان حروف در صفحه قابل توجه است. در نمونه‌های پیشین چیدمان متن‌ها با یکدیگر مرتبط نبودند اما در این تصویر برای نوشته‌های فارسی در سمت راست قاب، فکر شده و یا نام عکاس با حروف لاتین در قسمت وسط پایین قاب به‌خوبی قرار گرفته که با وجود ازدیاد و تنوع‌اندازه حروف و عناصر بصری تا حدودی به‌انسجام تصویری این تبلیغ کمک کرده است. به‌نظر می‌رسد در این نمونه نیز مانند برخی دیگر، متن فارسی به‌صورت دستنویس در محل خالی نوشته شده باشد.

روسی خان نیز برخی اقلام و لوازم عکاسی خود را مانند شیشه، کاغذ و مقوای عکاسی در روسیه از شهر اُدسا تهیه می‌کرد. شاید او نیز این دسته از مواد تبلیغی را در خارج از ایران به‌چاپ رسانده باشد.

حرکت مورب نوشته و نحوه امتداد خط برای زیر نوشتار از حرف آخر، مشابه‌نمونه‌های اروپایی است. به‌ویژه نمونه‌ای از چاپ‌های پشت عکس‌های نادار[2]، عکاس معروف فرانسوی است. این شیوه امضا (تصویر ۳۲)در تصاویر ۳۰ و ۳۱ نیز دیده می‌شود.

مُهردستی عکاسخانه روسی خان یکی از نمونه‌های معدود حروفچینی است که بسیار استادانه طراحی شده و آن را به‌یک نشانه گرافیکی(لوگو) شبیه کرده است و به واقع در طراحی نام او و کاربرد آن در مُهر دستی توجه خاصی شده است. (تصویر ۳۳) در پشت برخی از عکس‌های او این مُهر دیده می‌شود.

در نمونه‌های دیگر، دو مُهر دستی از عکاسخانه محمد جعفر خادم (مدیر عکاسخانه حسن آباد تهران) دیده می‌شود، از این دو مُهر، که یکی از آن‌ها در عین سادگی قاب مستطیل

۱–مطبوعات مصور ایران از آغاز تا مشروطیت عبارتند از: روزنامه دولت علیه ایران، علمی، اطلاع، شرف،شرافت،مفتاح المظفر،ادب، طلوع، چهره‌نما، شاهنشاهی، ماوراء بحر خزر، عدالت، آزاد و امید.(افشار مهاجر،۱۳۸٤،۱٤۳)

۲–نادار در سفر ناصرالدین شاه در جمادی الاول ۱۲۹۱هـ.ق در پاریس از او عکس گرفته است. (ذکا، ۱۳۷٦، ۳۷)

Archive of SID

www.SID.ir

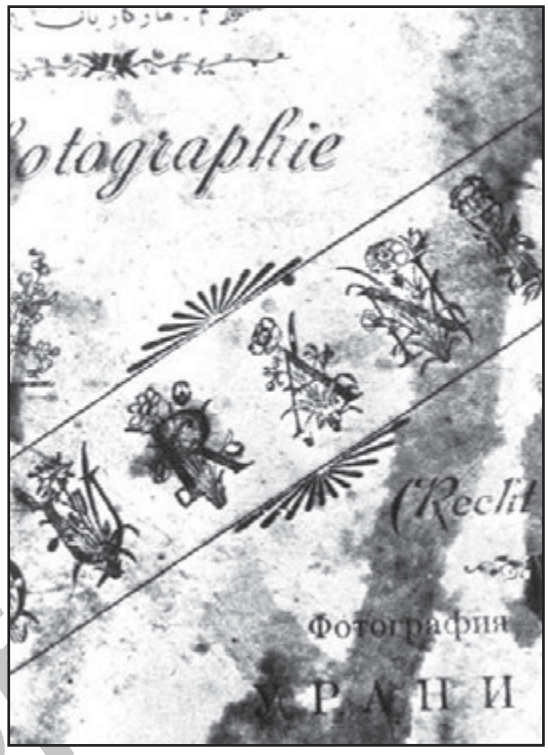

تصویر ۵۴ - نشان عکاسخانه اورانیا، رشت، ماخذ: همان، ۲۷۴

تصویر ۵۵ - نشان پشت عکس‌های عکاسخانه میرزا، علی‌اصغر در مشهد، ۱۳۲۳ ه.ق،ماخذ: همان، ۲۸۱

با طراحی حروف فکر شده و ماهرانه طراحی گردیده و تا حدودی به‌لوگو تایپ‌های امروزی شبیه است. مُهر دیگر نیز طراحی حروف منحصر به‌فرد و تضاد (کنتراست) متعادل بین سیاه و سفید در کل ترکیب دارد. (تصویر ۳٤) این شیوه هنوز در برخی مُهر سازی‌های فعلی دیده می‌شود. عکاسخانه او همچنان که از مُهر آن پیداست، در سال ۱۳۳۱ ه.ق - ۱۲۹۲ ه.ش تاسیس شده است. در نمونه مُهر او شیوه‌های تزئینی و تصویری غرب وجود ندارد.

تصویر ۳۵، نمونه‌ای از تبلیغات عکاسخانه ماشاءا... خان را نشان می‌دهد. همان‌طور که در تصویر دیده می‌شود، نام عکاسخانه و آدرس آن (خیابان ناصریه، مقابل شمس العماره) به‌خط نستعلیق است. ماشاء ا... خان فتوگراف از آخرین عکاسان قدیمی تهران بود که در اواخر سده سیزده هجری عکاسخانه خود را دایر کرد. نشان‌های چاپی او نیز چند پیکره مختلف دارد، از جمله کوپید، فرشته با دوربین عکاسی، عکس نیم تنه عکاس در بالای قاب به‌همراه پیکره‌ای زنانه که در میانه تصویر کنار سه پایه عکاسی ایستاده، است. این اعلان‌ها شامل تزئینات پرکار اروپایی است. نوارهایی برای نگارش عناصر تزئینی همچون انواع گل و گیاه در آن دیده می‌شود. در تصویری مشابه تصویر ۳۵، یک اعلان آگهی فروش لوازم عکاسی نیز دیده می‌شود که علاوه بر متن اطلاعیه، برخی عناصر آن کم و زیاد شده‌اند. (تصویر ۳٦)

نکته مورد توجه در این دو تصویر، رعایت قانونی است

تصویر ۵۶ - نشان عکاسخانه داوید رستمیان، ماخذ: همان، ۱۸۳

www.SID.ir

جدول۱- انواع مواد تبلیغاتی عکاسخانه ها در دوره قاجار

ردیف	انواع مواد تبلیغاتی		توضیحات
۱	نشانه		رخی نشانه‌های تصویری بودند.
			برخی نشانه‌ها با حروف نگاری(تایپوگرافی) همراه بودند.
۲	اعلان		دایرشدن (افتتاح)عکاسخانه عمدتا با حروف نگاری(تایپوگرافی) همراه بود و گاه در روزنامه ها نیز چاپ می شد.
۳	برچسب		برچسبی که پشت عکس ها چسبانده می شد.
۴	کارت ویزیت	برخی همراه با عناصر تصویری اند.	معمولا برای معرفی عکاس و آدرس عکاسخانه بود.
		برخی فقط حروف وحروف نگاری (تایپوگرافی اند).	
۵	مُهرهای دستی		ممهور کردن پشت عکس ها- معمولا مشخصات عکاس، آدرس عکاسخانه و گاه سال تهیه عکس در آن ها درج شده است.

که در گرافیک امروز باعث تثبیت یک نام تجاری(Brand) یا نوع خاصی از تبلیغ در ذهن مخاطب می‌شود. برای مثال یک رنگ ویا یک شعار تبلیغاتی خاص یا یک ایده و طرح خلاقانه که همیشه برای یک محصول ثابت است. همان طور که در این دو تصویر دیده می‌شود از یک طراحی واحد برای دو منظور مختلف استفاده شده، به‌صورتی که قاب و عناصر بصری در صفحه ثابت‌اند و فقط متن مورد نظر عوض شده است.

در نوع تبلیغات و اطلاع رسانی یعقوب میرزا عکاسباشی در دهه ۱۳۰۰ نوعی بدعت و خلاقیت جدید به‌چشم می‌خورد و آن استفاده از برچسب[1] به‌جای نشان‌های چاپی یا مُهر دستی است که تا قبل از این سابقه نداشته است. عکس او در یک قاب تزئینی منحنی احاطه شده و نام عکاسخانه در بالا و نام هنرمند در پایین قاب به‌چشم می‌خورد.(تصویر ۳۷)

«یعقوب میرزا عکاسباشی، ولیعهد و مدیر عکاسخانه مبارکه سرکاری[2] در تبریز بود ... او به‌جای مُهر، برچسبی کوچک از عکس خود در پشت دوربین و سه پایه با نام و نشان و تاریخ ساخته بود که پشت عکس‌ها می‌چسباند». (ذکاء، ۱۳۷٦، ۱۹۲) در بالای آن نوشته شده بود «عکاسخانه مبارکه سرکاری» و در پایین آن «عمل عکاسباشی یعقوب خانه زاد سنه ۱۳۰۰ تبریز». آقایانس از عکاسان ارمنی اواخر حکومت ناصرالدین شاه در تبریز بود. نشان چاپی عکس های او نیز دارای تزئینات فراوان و ترکیب بندی قرینه است.(تصویر ۳۸) نوع پیکره و تزئینات اطراف و تاج گل در دست آن، طومارهای مختلف در شکل‌های متنوع برای نگارش مطالب و سایر تزئینات و نوشتارهای انگلیسی و روسی، نشان‌دهنده بهره گیری از نمونه‌های روسی یا اروپایی است. همچنین دراین نمونه و برخی نوشتارهای فارسی در جاهای خالی، احتمالابعدها اضافه شده است.

بارون.اس.ک استپانیان از عکاسان ارمنی است که در سال ۱۳۱۷ه.ق ۱۸۹۹م عکاسخانه خود را در تبریز دایر کرد.«این شخص عکاس ماهری بود و قبل از مشروطیت از مراسم رسمی و سنتی شهر عکاسی می‌کرد. با آغاز انقلاب مشروطیت وی شروع به‌عکاسی از مبارزان و انقلابیون مشروطه تبریز کرد که این عکس‌ها به‌صورت قاچاق از تبریز خارج می‌شد و تنها رابطه تصویری بین این شهر و دیگر نقاط ایران بود و به‌وسیله این عکس‌ها مردم از اوضاع و احوال تبریز آگاه می‌شدند». (تاسک، ۱۳۷۷، ۳۸) نمونه مُهر دستی که معمولا در پشت عکس‌ها زده می‌شد، به‌سه زبان و در یک منحنی بیضی شکل دیده می‌شود. (تصویر ۳۹) البته از او نامه‌ای در سربرگ عکاسخانه موجود است که نام عکاسخانه به‌فارسی و انگلیسی در سمت چپ کاغذ و محل نوشتن تاریخ در مقابل آن دیده می‌شود.(تصویر ٤٠)

در نشانه عکاسخانه محمد حسن قاجار نوعی ترفند جدید دیده می‌شود که شبیه عکس است. احتمالا عکاس برای به‌دست آوردن این حالت از روش‌های عکاسی و چاپ تصویر منفی(نگاتیو) روی تصویر مثبت(پزیتیو) استفاده کرده است. همان حالتی که امروزه در نرم افزار فتوشاپ با دستوراتی[3] ایجاد می‌شود و این شیوه روشی جدید و بدیع در تبلیغات این دوره است که نمونه آن در موارد قبل، به‌چشم نمی‌خورد. (تصویر ٤١)

آوادیس تورگومیانس و سراپیون کوستانیانس از عکاسان ارمنی تبریز بودند که عکاسخانه‌ای مشترک داشتند و نوشته زیر عکس‌های آن‌ها درتصویر ٢٤ دیده می‌شود. در طراحی ساده این تبلیغ با ترکیب وسط چین آن نوعی از سادگی (مینی مال)[4] مشاهده می‌شود در این نمونه برای اولین بار نام دو عکاس به‌زبان فارسی در بالا و انگلیسی در پایین قاب دیده می‌شود. عنصر تزئینی به‌کاررفته

1 -Lable

۲- عکاسخانه دولتی

3- Invert و Posterize

4- Minimal

www.SID.ir

جدول۲-عناصر خوشنویسی به‌کار رفته در مواد تبلیغاتی عکاسخانه های دوره قاجار

ردیف	انواع حروف و خوشنویسی (تایپوگرافی)	
۱	فارسی	نستعلیق و شکسته نستعلیق
		نسخ
		حروف سرآغاز به‌شیوه کتاب آرایی گوتیک
۲	انگلیسی و فرانسه	حروف سرآغاز به‌شیوه کتاب آرایی گوتیک
		حروف تزئینی و خوشنویسی گونه لاتین
۳	روسی	

جدول ۳- عناصر تزئینی در مواد تبلیغاتی عکاسخانه‌های دوره قاجار

ردیف	انواع نقوش و قاب	
۱	هندسی	
۲	غیرهندسی	
۳	گیاهی	اسلیمی فرنگی
		گل و بوته
۴	نوارهای مواج	

جدول ۴- عناصر پیکره ای در مواد تبلیغاتی عکاسخانه‌های دوره قاجار

ردیف	انواع پیکره‌ها
۱	پیکره زنان با لباس های رومی ویونانی
۲	پیکره فرشتگان بال‌دار
۳	پیکره کوپید و گاه با تزئینات
۴	تصویرعکاسان

مشابه‌نمونه‌ای است (تصویر۷) که در جنبش هنرها و صنعت دستی در انگلستان دیده شده است.

نمونه‌هایی از مُهرهای دستی حاجی‌آقا عکاسباشی از عکاسان دوره مشروطه تبریز، یوسف‌خان اوسپیانس عکاس ارمنی‌تبریز، حاجی آقا خان و میرزا حسن عکاسباشی عکاس رسمی والی فارس نیز موجود است که دارای طراحی مشابه با نمونه های و پیشین است. (تصاویر ٤٧ - ٤٣)

«نظرخان(لازار) میرزایوف، از آسوریان نستوری ارومیه است که هیچ گاه به‌طور رسمی عکاسخانه‌ای دایر نکرد اما با علاقه به‌عکاسی از اطرافیان و دوستان خود در ارومیه می‌پرداخت و مورد توجه شاه نیز بود».(زکاء، ١٣٧٦، ٢٣١)

در نشان چاپی عکس‌های میرزایوف بدعتی به‌چشم می‌خورد که در نمونه‌های پیشین تبلیغات وجود نداشت و آن وارونه بودن نام عکاسخانه و عکاس (فیتوغراف لازار میرزایوف ایران) در پایین قاب است که احتمالا به‌منظور جلب توجه انجام گرفته است.(تصویر ٤٨) تمام موارد تزئینی مشابه‌نمونه‌های روسی و اروپایی است. در اعلان مورد اشاره نقش سه نشان که بر روی یکی تصویر دو مخترع عکاسی (نیپس[1] و داگر[2])، بر روی دیگری تصویر تالبوت[3] و در سومی برگ زیتون با نام دو مخترع عکاسی با لاتین نقش گردیده است. حروف اول نام و نام خانوادگی لازر میرزایوف (L . M) به‌صورت حروف بزرگ و تزئینی لاتین که بخش نسبتا بزرگی را از قاب اشغال کرده نیز از مشخصه‌های این نشان تصویری می‌باشد. حروف بزرگ و عناصر تزئینی گیاهی و اسلیمی‌ها کاملا مشابه‌نمونه‌های اروپایی است.

در تصاویر ٤٩ - ٣٥، نمونه مُهرهایی دستی از عکاسانی که در اصفهان عکاسخانه داشتند مانند میرزا مصطفی گلستانه، میرزا محمد علی خان آشتیانی و میرزا کریم خان عکاس مشاهده می‌شود. همچنین حاجی میرزا محمد صالح یزدی از عکاسان یزد که در بمبئی نیز عکاسی می‌کرد و کرمانشاهی معروف به‌صنیع السادات هم نمونه مُهرهای دستی موجود است که همه در دسته بندی مُهرها جای می‌گیرد.(تصاویر ٥٣-٤٩)

م. مارکاریان از عکاسان ارمنی مقیم رشت بود. در نشانه عکاسخانه اورانیا که متعلق به‌اوست، حروف تزئینی

١- ژوزف فورنیپس (١٨٣٣ - ١٧٦٥) اولین کسی بود که به‌ثبت تصویر جهان توفیق یافت در ١٨١٦ تصویر منفی به‌دست آورد و در ١٨٢٢ موفق به‌اختراع فتوگراوور و هلیو گراف شد. (مراثی، ١٣٧٩، ١٠ - ١١)

٢- لویی ژاک داگر(١٧٩٩- ١٨٥١) نقاش و بازیگر نمایش در هفتم ژانویه سال ١٨٣٩ روش داگرئوتیپ را به آکادمی علوم فرانسه ارائه داد. (مگز، ١٣٨٤، ١٦٥)

٣- ویلیام هنری فاکس تالبوت (١٨٧٧ - ١٨٠٠) روش نوین عکاسی (عکاسی منفی-مثبت) را سه هفته پس از داگر معرفی کرد. (همان، ١٣٨٤، ١٦٦ - ١٦٧) او در سال ١٨٤٠، تصویر نهفته را کشف کرد و شیوه عکاسی او کالوتایپ نامیده شد.(مراثی، ١٣٧٩، ١٢)

Archive of SID
www.SID.ir

جدول ۵- علائم و نمادهای به‌کار رفته در مواد تبلیغاتی عکاسخانه‌های دوره قاجار

ردیف	علائم و نمادها	توضیحات
۱	شیر و خورشید	نشان‌دهنده وابستگی و تابعیت از حکومت
۲	نشان‌های افتخار	نشان افتخار برای عکاس از دربار قاجار و یا از نمایشگاه‌ها و سایر کشورها
۳	تاج پادشاهی	نشان‌دهنده تابعیت از حکومت
۴	تاج زیتون	عنصرتزئینی و نماد شکوه پادشاهی
۵	ادوات و تجهیزات عکاسی	به‌عنوان صنف عکاسان می‌توان تلقی کرد
٦	تخته شاسی و قلم موی رنگ	نشانه هنرمند بودن

به‌صورت مورب در وسط قاب قرار گرفته و اطلاعات دیگر نوشتاری در گوشه‌های بالا سمت راست و پایین سمت چپ آمده است. این نوع ترکیب بندی در تبلیغات هم دوره آن انجام گرفته و در نوع خود طرحی جدید به شمار می‌رود.(تصویر٥٤)

اما ترکیب هرحرف با عناصر گیاهی مشابه نمونه‌های اروپایی است که سابقه طولانی دارد. از نمونه‌های در دسترس می‌توان به میرزا علی اصغر نامی در مشهد و داوید رستمیان بادکوبه در تهران اشاره کرد که عکاس دربار مظفرالدین شاه بودند در نشان های شان تزئینات فرنگی بسیاری دیده می‌شود. (تصاویر٥٦-٥٥)درنمونه نشانه پشت عکس‌های داوید رستمیان(تصویر٥٦)، نشان‌های سلطنتی و شیروخورشید ایران دیده می‌شود. عبارت عکاس دربار اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاه ایران مظفرالدین شاه خلداله ملکه و سلطانه هم قابل مشاهده است. نوع حروف و تزئینات گویای آن است که در خارج از کشور به‌چاپ رسیده است.« او عکاس مخصوص تزار نیکلا الکساندرویچ و برادرش شاهزاده میخاییل الکساندرویچ و امی ر بخارا بوده و نشانی از دولت عثمانی نیز دریافت کرده است». (ذکاء، ١٣٧٦، ١٨٣)

در این‌نشان نیز اسلیمی‌های پیچان و مواج به‌همراه تزئینات‌گل‌هاوحروف‌تزئینی‌بابزرگ‌نویسی‌مشابه‌نمونه‌های اروپایی مشاهده می‌شودکه در خارج از کشور چاپ و در زیر نشان سلطنتی، عبارت مذکور به‌فارسی نوشته شده است. پُر بودن فضای تصویر با نوشتارهای ریز و درشت، نشان از طراحی صفحه، مشابه‌نمونه‌های اروپایی دارد.

نتیجه

با ورود صنعت عکاسی در دوره قاجار، علاوه بر دربار، عکاسخانه‌های متعددی در تهران و برخی شهرها دایر گردید و نیاز به‌تبلیغات به‌طور قابل ملاحظه ای افزایش یافت. از این دوره تبلیغات متنوع با کاربردهای گوناگون در دست است که بعضی تقلید از تبلیغات دوره‌های هم‌زمان در اروپا است و برخی دیگر به‌صورت کاملا منحصر به‌فرد در تاریخ گرافیک ایران یگانه و به‌دور از هرنوع تقلید از روش‌ها و نقشمایه‌های اروپایی است. پس از دسته‌بندی کاربردهای تبلیغاتی در این عرصه، میزان تقلید از نمونه‌های وارداتی و گاه تلفیقی و گاه استفاده از عناصر تزئینی و تصویری ایرانی مشخص گردید. عناصری که در برخی نشان‌های چاپی عکاسخانه‌های دوره قاجار استفاده شده شامل نقشمایه‌های دوره‌هایی در اروپا است که با تطبیق آن‌ها در این محدوده تاریخی، تقلید از نمونه‌های اروپایی کاملا مشهود است. همچنین با توجه به‌این که کیفیت برخی نشانه‌ها بسیار مهم بوده اما تعدادی ازعکاسان خارجی مقیم ایران و بعضی عکاسان درباری نسبت به‌تهیه نمونه‌های تبلیغی از خارج از کشور اقدام

Archive of SID

www.SID.ir

کرده‌اند بعدها این نمونه مورد بهره برداری سایرین هم قرار گرفت.

منابع و ماخذ

استاین، دانا، سرآغاز عکاسی در ایران، ترجمه ابراهیم‌هاشمی، اسپرک، تهران، ۱۳٦۸.
افشار، ایرج، گنجینه عکس‌های ایران، فرهنگ ایران زمین، تهران، ۱۳۷۰.
افشار مهاجر، کامران، هنرمند ایرانی و مدرنیسم، دانشگاه هنر، تهران، ۱۳۸٤.
بامداد، مهدی، شرح رجال ایران، جلد دوم، زوّار، تهران، ۱۳٤۷.
بی‌مگز، فیلیپ، تاریخ طراحی گرافیک، ترجمه ناهید اعظم فراست و غلامحسین فتح ا.. نوری، سمت، تهران، ۱۳۸٤.
تاسک، پطر، سیر تحول عکاسی، ترجمه و تالیف محمد ستاری، سمت، تهران، ۱۳۷۷.
ذکاء، یحیی، تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران، علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷٦.
گل گلاب، داریوش، بررسی فنی عکاسی، تهران، ۱۳٦۰.
مراثی، محسن، نقاشان بزرگ و عکاسی، دانشگاه شاهد، تهران، ۱۳۷۹.

Archive of SID

www.SID.ir